

Posztstrukturalizmus — dekonstrukció — posztmodern (egy tanulmánykötet* margójára)

1990 októberében Passauban a Német Szemiotikai Társaság nemzetközi kongresszust tartott, mely irodalomszemiotikai szekciójának témája a következő volt: „*Jel(elmélet) a gyakorlatban*”. A tanulmánykötet kibővítve dokumentálja az ülést, a dolgozatok a posztmodern, a posztstrukturalizmus és a dekonstrukció közös és eltérő jegyeit tematizálják. Érveik, példáik, hivatkozásaik nagyrészt a 80-as évek regényirodalmából valók, ami a műfaji tendencián túl azt is jelenti, hogy frissek, informatívak. Miután a könyv címében is kiemelt fogalmaknak már terjedelmes irodalma van, s az e fogalmakat alkotó vagy velük kapcsolatban emlegetett iskolák, illetve szerzők hatása is értelmezhető, az érvelésnek, a tematizálásnak megvan az a korlátja vagy támasza, hogy egy kialakult és kialakításban levő kritériumrendszerrel kell számolnia. Szerencsés módon nem arra kapunk választ, hogy milyennek tűnik pl. a posztmodern 1990-ben, hanem néhány figyelemreméltó (izgalmas) irodalmi jelenség (szöveg) néhány analóg, néhány kérdéses, más-más tendenciát mutató mozzanata fog kibontakozni előttünk.

Mi lenne hát ez a közös poszt-kritériumkészlet? Radikális decentralizálás, áthierarchizálás, lemondás minden ún. meta-narratíva tekintélyéről, az irodalmi reprezentációigény kritikája, az individualitás koncepciójának problematizálása; fragmentumok, felület, véletlen iránti érzékenység; kulturális világok pluralitása, jelek kaotikus sokasága, elbeszélőmódok keveredése, perspektivizálás, populáris kultúra, médiák diskurzusa, parodizált, kollázsolt beszédmódok; a fikció és valóság közti differencia feloldása; kontingencia felé mutató rejtélyesség, a kontingencia szimulációja.

Történet vagy önreflexió, realitás vagy fikció?

A Tel Quel csoport elmélete, poétikája olyan narratív gyakorlatot

* *Poststrukturalismus — Dekonstruktion — Postmodern*. Szerk. : Klaus W. Hempfer, Franz Steiner Verlag. Stuttgart, 1992.

fejlesztett ki, mely radikálisan szakít az elbeszélés szokványos folyamával. A regény poétikáját 19. századi virágkorának viszonylatában szoktuk elképzelni. A realizmus mimézis-elvével szemben, illetve annak helyére a francia posztstrukturalisták nyomán az önreflexió, s a történettel szembeni kétely jelenik meg az avantgarde elbeszélésben. Az igazi posztstrukturalista módszer azonban Italo Calvino *Se una notte d'inverno un viaggiatore* (*Ha egy téli éjszakán az utazó*) című regényében jön létre, dialektikus viszonyban nemcsak az elbeszélői hagyománnyal, de a *Tel Quel*lel is, mondja Andreas Kablitz, aki nagyon megnyerő: szoros olvasatot nyújt. A regény — első mondatától kezdve — az olvasóval folytatott dialógus, tehát a kommunikáció szituációját, az identifikáció lehetőségét villantja fel, az aposztrofált „reális” és a fiktív olvasó kongruenciájával azonban a szövegtől független világ ilúziója foszlik szerte. Az önreflexivitás is „csak” elbeszél, s a regény tagadja, miközben megjeleníti: míg a bevezetésben alternatívák kínálóznak az olvasást illetően, addig a következő lépésben az elbeszélés kijelöl egyetlen olvasót, elvész a szöveg öniródásának lehetősége, a recepciószituáció, hogy aztán folyamatosan (a te-vel való dialógusban) létrejöjjen, a fiktívvel szemben inadekvátként előálljon.

Kablitz nincs egyedül, mikor az elbeszélés — hagyományos funkcióinak cáfolásával, erodálásával járó — visszatérését reméli, üdvözli vagy ünnepli. David E. Wellbert az elbeszélés iránti érdeklődés a narratológia felé fordítja, tanulmányának hipotézise a narratívák a — posztstrukturalista értelemben vett — kontingencia talaján való gyökereztetése. A cirkuláris narráció-elmélet helyett a kör- vagy egyenes vonalú történetmondás átszakításáról van szó. A kontingencia, ami az áthágást lehetővé teszi, nem-idő (*Anachronie*), nem-rend, nem-értelem. Vajon úgy képzele-e el ezt Wellbert, ahogy Thomas Pynchon regényei megvalósítják az elbeszélés adekvátságát, megszerkesztik a kontingenciát és teljesítenek tradicionális regényfunkciókat?

Pynchont mindenesetre Winfried Fluck az amerikai posztmodern irodalom egyik legfontosabb képviselőjeként lépteti fel, szembeállítva a másik legfontosabbal, Donald Barthelme-mel, akiben szerinte a posztstrukturalisták a nyelv disszeminatív tendenciájának igazolását látják. Ez utóbbiak szempontjából Pynchon naív: kultúrkritikai oppozíciókat tart fenn (ember-automata, élő-élettelen), épít a nyelvi jelölők reprezentációs erejére. A posztstrukturalizmus paranoia a pynchoni posztmodern szempontjából, míg ő kreatív paranoia. Barthelme szövegei ugyanis azt a veszélyt vonják maguk után, mint amit a dekonstrukció: a jelentés porrá

zúzásával (Sinnzerstaubung) a monotóniát, az olvasó képzelőerejének leblokkolását. Pynchon viszont pozitív esztétikai tapasztalathoz vezet az olvasót, regényei egy titok működésén alapulnak, mindig megmarad a lehetőség, hogy a rejtély megoldható, az összefüggések kulcsát, nyitját meg lehet találni. A nyugati civilizáció kritikája, mely mint egy társadalmi, történelmi totalitás reprezentációja is olvasható, posztmodern játékként van üzembe helyezve és mozgásban tartva. A végső összefüggés, illetve a kultúrkritikai mondanivaló quasi-poétikai, a posztmodern regény esztétikai módon legitimál pl. egy kulturális áthierarchizációt, ami Fluck szerint hatékony a posztstrukturalista teoretikussággal szemben. E felfogásban tehát végül a praxis mint esztétizáció áll szemben a theóriával. Az esztétizáció Pynchonnál a kontingencia megszerkesztésén, szimulációján alapul, a rejtély nem oldható fel; egy képességet fejleszt ki, illetve edz az olvasóban, a nyitott szisztémában való gondolkodását. Ami az apokaliptikus metafikciót ellensúlyozza, az a diskurzusok váltakozása, keveredése, egymás perspektivizálása, diskurzusok közötti köztesség. A V. című regény pl. a Hipster- és a Quest-diskurzust, a spontaneitás episztemológiáját és annak kritikáját, a struktúraképzés (posztmodern) szükségét váltakoztatja, perspektivizálja.

A mimézisen, realizmuson túl, ahol valóság és fikció megegyezik, nincs nyelvfüggetlen világ, vagyis minden fikció, ott kibontakozik egy megújuló érdeklődés a reáliák, a tradicionális elbeszélőformák iránt. A 70-es években a realitás-fogalmak krízisét tapasztalhattuk, Heinz Ickstadt tanulmánya a 80-as évek egy ezzel ellenkező tendenciáját mutatja be három regény elemzésén keresztül. A reáliák felé fordulás a realista regény gyökereihez is vezethet: etnikai regények, melyek egy-egy társadalmi csoport (afroamerikaiak, nők) fikciójával dolgoznak. Ilyen Marilynne Robinson *Housekeeping* című regénye (1980), mely egy 19. századi, kifejezetten női realista műfaj, a „domestic novel” konvencióihoz és motívumaihoz nyúl, hogy a tradicionális női szerep új definícióját, dekonstrukcióját adja, s az eredendő rendetlenséghez, a kontingenciához jut. Walter Abish könyve kihívó módon egy etnikumot vesz célba, a *How German Is It* (1980) (*Német ez még?*) fotóregény, képeskönyv, útkönyv Németországról, s ami ellentmondóvá teszi, az irritáló, jelentéktelenségében elvesző elbeszélőmódja, ami sohasem hagyja nyugton az olvasót. Don DeLillo *White Noise* (1985) című regénye az amerikai tárgyi kultúra antropológiájának is nevezhető, vagyis még közelebb áll a realizmushoz, sőt ezen a ponton, mondja Ickstadt, realizmus és posztmodern már nem állnak szemben

egymással, mert nemcsak a világ jelenik meg mint szöveg, hanem a szöveg is mint világ. (Vagy fordítva.)

A kontingencia.

David E. Wellbery tanulmánya a kontingencia irodalomtudományos relevanciájának megfogalmazását tűzi ki célul, megtudjuk belőle, mit ért rajta posztstrukturalista értelemben. Egy véletlen, vagyis egy esemény beállta, mely a találkozó rendszerekből nem látható előre. Ez az esemény egyedi, nem funkcionál, mert nem ismótlódik, nem rendszeres. A kontingencia nem találkozás, hanem a találkozás helye, nem-rend, nem-értelem, mert a megértésben feloldódik. Vittoria Borso hasonlóképpen beszél arról, amit Foucault heterotópiának nevez, Borges heterotópiáról: heterogén nem-összetartozósága, nem-találkozás a másikkal, a másik kultúrával. Két diskurzus perspektivizálja, relativizálja egymást, ahogyan ezt Pynchonnál láttuk (Fluck).

Valószínűleg a kontingencia szimulációja bújik meg Laura Mancinelli *I dodici abati di Challant* (1981) című regényében a fatális véletlenek szcenikája mögött. Ez a regény ugyancsak felmutatja a legtöbb posztmodern ismertetőjegyet, amiről már szó volt. Az intertextuális viszonyokat nem tematizálják a tanulmányok szerzői, viszont Mancinellinél Gerhard Regn ebből indul ki. A regény replika Umberto Eco rózsaregényére, ugyanúgy középkori történetet, helyszínnek egy hatalmas épületet, kastélyt jelenít meg, ahol sorban elpusztul tizenkét apát, s a versengés szintén nevetés, életkedv és rend között folyik. Econál a szerzetesek végzetének, a könyvtár leégésének apokaliptikus felhangja, keresztül azon, hogy a nyomozás a krimi hagyományát használja fel, intertextuális viszonyban van Agatha Christie *Ten Little Nigger* (Tíz kicsi néger) című regényével, amelynek címe a mottójául választott kiszámolójátékra utal. Az intertextuális vonatkozások sorában a kiszámolójátékról újra Mancinellihez jutunk, hiszen míg Econál megoldódik a rejtély, és ha nem is végső, de parciális összefüggések vannak, addig a szerzőnő a kiszámolójátékot ősi, eredeti igazságába ülteti vissza: nincs összefüggés, terv, semmi, amit tisztázni lehetne, az események abszurd, teljesen oktalan módon következnek. Econál a csődöt mondó detektív motívuma a posztmodern horizontjára vezet, de minden posztmodern vonatkozás ellenére, Regn szerint, nem egyenesvonalú lemondás az irodalmi modernről, Mancinelli regénye egyértelműbben az. Mancinelli a „gothic novel”, a rémregény hagyományához nyúl, ugyanakkor az *I dodici abati di Challant* antikriminális regény, a rejtélyes bűncselekmények

hátterébn nem áll senki, fatális véletlenekekről van szó. Regn ezt az észrevételét egy posztmodern jellemvonással azonosítja, ami a felületorientáció, mélységnélküliség, a modernitás különböző mélységmodelljeinek programszerű visszautasítása. Szemantikailag sima, felületi világ a szöveg világa, ahol a jelölők önállósulnak a mélységtelenségben. A fikcionalitás uralkodik a tényszerűségen, egyetlen valóság a fikció valósága, ami a krónikás-elbeszélő illúziójából bontakozik ki. Az elbeszélő nagyzó, füllentő; játékosan áll rendelkezésre ebben a regényben is a történet, korlátlanul uralkodik — a tilalom elemeit kizárva — a gyönyörködtetés és az élvezet.

Nincs a tárgyi világhoz való nyelvfüggetlen hozzáférés.

Ez a mondat egyik konzekvenciája vagy alapfeltevése lehet annak, amit eddig a tanulmánykötettel kapcsolatban sikerült elmondani, ugyanez Richard Rorty mérsékelt kontextualizmusának is, ahogyan Udo Tietz elemzi. Rorty szerint a filozófia válsága abban áll, hogy míg az ismeretelméleti projekt folyamatosan támadva van, soha nem adják fel, mint az újkori filozófia vonatkozási keretét, holott paradigmaváltásra, a filozófia egészének megváltoztatására van szükség. Miért is szolgált rá erre a filozófia? A referensek és a kifejezés hasonlóságainak és különbségeinek formulálására mindig ontológiai referensekre volt szükség, holott nyelv és világ ontológiailag homogén, külső és belső (deskriptív és normatív) össze van kapcsolva egymással, a meggyőződések és a világ között nincs meg az „igazzátevődés (Wahrgemachtwerdens)” vonatkozása, a kultúrában összehangolhatatlan sokértelműség uralkodik, másképp: a diskurzusok irredukálhatatlanul sokfélék, és így nem a tárgyi világ megismerhetősége kérdőjeleződik meg, hanem a diskurzusoké, interpretáció-rendszereké. Mi lenne a diskurzusok közötti dialógus esélye? Bár Rorty interpretáció-elméleti felfogása meglehetősen hasonlít a francia posztstrukturalistákéra (Kristeva, Derrida), mégis konzekvensebb, így Tietz, nem süllyed dialektikai talajtalanságba. Alapfeltevése viszont olyan erős, hogy lehetlenné teszi a nyelvek, elméletek közötti összehasonlítást. Privilegizálja a mindig saját perspektívát, amelybe az idegen hermeneutikusan asszimilálva van; ebből egy nyelvközösség feltételezése vezet ki, mely interszubjektíven összehangolható: belépve egy dialógusba interpretálok és fordítok, és ez kizárja a teljesen másságot. Rorty szerint Kuhn féluton jár a felvilágosodástól örökölt projekt elutasításában, mikor a kultúrák közötti összehangolás lehetőségében hisz, Tietz szerint viszont Rorty jár féluton, mikor a nyitott „mi-térben” folyó beszélgetést független

„én-perspektívából” próbálja felépíteni, s az objektivitásra való törekvést a nyelvjátekközösségben a szolidaritásra való törekvésre viszi át. Tietz mégis követhetőnek tartja Rortyt a diskurzusok irredukálhatatlan sokféleségéből való kiindulásban és abban, hogy a filozófia ezen az alapon privát, de vidám tudomány lesz, hogy a filozófia bennefoglaltatik a normál diskurzusban, melyben a problémák megoldásának kritériumai nincsenek meg.

A posztmodern nem a modernitás vége, hanem folyamatos születése, mondja Lyotard.

A *Finnegans Wake* a posztmodern első szövege (Initialtext der Postmoderne), és egy nap az utolsó bástyája lesz, jelenti ki sommásan Wilhelm Fügér a Joyce-i életmű egy recepciótörténetét vázolván fel. A kritikai vita eleinte arról szólt, hogy a *Finnegans Wake* a modernitáshoz tartozik-e, ám a 80-as évekre a posztmodern felfogás győzött. A legerősebb hangja a francia posztstrukturalistáknak volt. A *Tel Quel* képviselőjében Fügér először Philippe Sollers-t szólaltatja meg, aki szerint az egyetlen élő nyelv a *Finnegans Wake*-é, a többi, pl. az angol halott. Lacan a regényben a jelölők önállósulására lett figyelmes, Kristeva a minden identitást aláaknázó nyelvre. Derrida csak 1982-től írt konkrétan Joyce-szövegek kapcsán („bábeli nyelv”), de minden írásában ott (kísért) a „szelleme”. A 90-es évekre a prominens szerzők tündöklése hanyatlani kezdett, ám Fügér szerint a *Finnegans Wake* olvasata pl. derridai, s a Joyce-szövegeket saját dekonstrukciójukhoz vezetni az eddigi legadekvátabb olvasási mód. Ennek talán az lehet az oka, hogy alapfeltevése szerint ezek a szövegek — amint Fügér mondja: Joyce (a Joyce-jelenség?) — a posztstrukturalista szöveg- és irodalomkoncepciók elképzései katalizátorai.